

»POROSORSA LIJOKSESSA RYPLÄTTI»

*Ahti Rytönen haastattelemassa Anna Töyrylää Iitin Koskenniskassa vuonna 1926.
(Valokuvaajana Aino Oksanen. Kuva Museovirastosta.)*

—
ESA SIRONEN

Kun äidinkielen lehtori, kansatieteilijä Ahti Rytönen (1899-1989) hopeapäisenä kunniavierana osallistui vanhan opinahjonsa, Jyväskylän Kasvatusopillisen Korkeakoulun vuosijuhliin ja tapaamisiin, hänen entiset, itsekin jo harmaantuneet oppilaansa tervehtivät häntä kysymällä: »Vieläkö se porosorsa lijoksessa ryplättää?»¹

Se oli erään heimon salasana, akateemisena arvoituksena kierrätetty itäsuomalainen murreilmaisu. Rytönen oli itse törmännyt siihen vastavalmistuneena opettajana Maaningan Tuovilanlahdella, jossa joutui aluksi itsekin oppilaaksi savon murteessa. Se oli kieltä, Rytönen kertoi, jota »ei koulussa kysytty, ei oppihuoneissa osattu», niin kuin Vihta-Paavo runoili, sillä kertaa tosin mustalaisten kieltä tarkoittaen.

Vihta-Paavo oli 1800-luvun alkupuoliskolla vaikuttanut yläsavolainen kansanrunoilija, josta juuri oli ilmestynyt nuoren Martti Haavion pienoiselämäkerta. Elettiin 1920-luvun alkua, eikä nykyaika ollut vielä kovin syvältä muokannut Rytkösen kohtaamaa savolaista elämänmenoa. Esineiltään, tavoiltaan ja puheenparreltaan ympäristö oli aarreaitta kansanomaisesta kielestä ja kulttuurista kiinnostuneelle opettajalle. Tuoretta aineistoa kulki kouluunkin oppilaiden mukana.

¹ Kirjoitus pohjautuu Pertti Laakson 1980-luvun alussa tekemiin haastattelunauhoihin, joita säilytetään Jyväskylän yliopiston museossa.

»Myö soutoo sutkistettiin, etelästä tuulta huhhaottelj, tiirat tირritti, taivas olj rastaanrinnassa, kosken alla tukkipuita vitkotti.»

Sitä laatua tulvi korvaan päivittäin, ja löytyipä sitä oppilaiden vihkoistakin, Rytkönen on muistellut.

OHJELMANJULISTUS

Erään oppilaansa aineesta Rytkönen keksi lauseen, josta vuosikymmeniä myöhemmin tuli hänen opetusoppinsa kulmakivi Jyväskylän Kasvatusopillisessa Korkeakoulussa. Hänellä oli tapana aloittaa jokasyksyinen luentosarjansa kansatieteestä tuolla vihkosta löytämällään lauseella: »Kirjoitin sen taululle ja kysyin mitä tämä merkitsee?»

Rytkönen oli laskeskellut, että silloiseen kansakoulun kurssiin sisältyi noin 350 kansatieteellistä nimitystä. Oli käsikiviä, jänislankoja, navetan parsia. Mutta kansatiede ja kansanrunouden tutkimus tarjosi muutakin mielenkiintoista kansan parissa toimiville kansanlasten kasvattajille. Opettajan piti ymmärtää, mitä hänen oppilaansa sanovat ja kirjoittavat. »Taululle kirjoittamastani lauseesta arveltiin, että siinä varmaan jokin sorsalintu rypee tai ränkättää liejukossa.»

Kerran kuitenkin eräs oppilas osasi selostaa oikein sanojen merkityksen. »Totesin, että tämä on ensimmäinen kerta, kun näin tapahtuu. Kuinkas se on ymmärrettävissä? Oppilas vastasi, että hänen veljensä valmistui täältä pari vuotta sitten.»

SAVUPIRTTIEN SANAVIISAUTTA

Rytkösen esimerkkilauseessa kuvaillaan kotoista savolaista aamupuhdetta. »Porosorsa» tarkoittaa kahvipannua, jolle keksittiin innolla ja rakkaudella muitakin nokkelia kuvakielisiä nimityksiä. »Länttä lieteen», tokaisi tukkilainen.

Poroja löytyi sorsan sisä- ja ulkopuolelta, sillä pannua haudutettiin »lijoksessa» eli lieden suuhun kasatulla hiilloksella.

Siinä porosorsa »ryplätti», ja siitä päästiin mukavalle retkelle Rytkösen rakkaimmalle kielityömaalle, kuvakielen maailmaan. Aineistoa hän oli noukkinut luentoonsa niin päivän lehdistä, uusimmasta kaunokirjallisuudesta kuin Kasvatusopillisen Korkeakoulun silloisen harjoituskoulun pihalta — omaan alkulauseeseensa lopuksi palaten.

»Kokonaisuutena nuo kolme tarkasteltua sanaa ovat kiintoisa kieliluomus, tenhoavan taiteellisen vaikutelman luova, ikään kuin korvin nähty tunnelmallinen taulu», Rytkönen tiivistä.

KIELIVOIMISTELUA

Rytkönen kierrätti luennoillaan myös Suomen karttoja, joihin oppilaat merkitsivät värikyynällä kotipitäjänsä kohdalle käytetäänkö siellä esimerkiksi sanontaa »vasta» vai »vih-ta». Niin löydettiin murrerajoja.

»Muistan eräästä opiskelijoiden illanvietosta ohjelmanumeron», Rytkönen kertoi. Sisään käveli poika, jonka jalkapohjiin oli sidottu vastat. Piti hoksata, että siinä esitettiin »vastoinkäymistä».

Kielimiehenä Rytkönen oli opiskeluaikanaan selittänyt Jyväskylän seminaarin voi-

▷

mistelun lehtorinkin. Rytkönen tentti anatomiaa ja huomasi myös suluissa olevien latinaisten nimien juurtuvan mukavasti muistiin. Terveysopin kokeessa lehtori, myöhempi ylitarkastaja Arvo Vartia osoitti kuvataulua ja kysyi, mikä lihas tuossa on?

»Onni oli suopea. Sain sen jälkeen Vartia ei kysynyt minulta mitään. Sain tentistä korkeimman arvosanan.»

Vanhan, tällä välin jo korkeakouluksi korotetun seminaarinsa lehtoriksi Rytkönen palasi talvisodan alla Helsingistä häntä koipien välissä. Hänen väitöskirjansa »pre-grammatikaalisesta kielentutkimuksesta» oli arvovaltaiselta taholta torjuttu.

»Erkki Itkonen leimasi minut täysin hoopoksi. Minä elän muka jossakin kritiikittömässä mielikuvien maailmassa.»

Epäiltiin myös Rytkösen itse keksineen sanojaan tai että savolaiset sepittävät niitä tuosta vaan keskustellessaan. Jäykkien länsimurteiden tuntijat eivät tunnistaneet itäsuomalaisen lauseen lupsakkaa, sujuvaa osuvuutta.

KIELIMIESTEN KLAANIT

Jyväskylässä Rytkönen saattoi kuitenkin jatkaa »olemattomien sanojen tutkimista» ja kielikansatieteellistä kirjoitteluaan. Myhäileviä pikku tutkielmia syntyi niin Emäntälehteen (»Entisaikojen valaistusneuvoista»), Vaatturiin (»Vaatteen sana- ja taikamaailmasta») kuin Kuuloviestiin (»Kansanomaista korvaviisautta»), paikallislehdistä puhumattaakaan. Uutterasti Rytkönen kartutti ja jakoi nyrkkipostissa myös omaa eripainosten sarjaansa »Kielentutkimuksen työmaalta». Kokosipa hän niistä kirjankin. Vuonna 1949 ilmestyneen Kansan syvistä riveistä löytää yhä yleisten kirjastojen kansatieteen hyllystä. Unohduksista, varaston puolelta, on osattava onkia esiin Rytkösen varhaisemmat teokset, semanttisesti ja visuaalisesti rikkaat Savupirttien kansaa (1931), Tuohitorven mailta (1933) ja Tuulastulilta (1935).

Rytkösen savolaistrilogia sai innostuneen vastaanoton aikanaan muun muassa Viritäjässä. Lauri Hakulinen viittasi »sanoja ja asioita» -arvostelussaan vuonna 1931 oitis Juhani Ahon Rautatiehen ja Joel Lehtosen Putkinotkoon, joiden kuvaa savolaisuudesta Rytkönen hänen mielestään syvensi ja jopa korjasi. Samuli Paulaharjun kaltaiseen uusintapainosten imuun Rytkönen ei kuitenkaan päässyt. Ehkä murteiden nykyisen paluun myötä aika olisi kypsymässä myös näille Rytkösen viime hetkellä löytämille ja kirjoihinsa pe-lastamille savupirttien sanakuninkaille.

»Assuu pilven takana», tupakoitsijasta sanottiin, vaikka muuten saattoi mies olla »sii-vo ku sääne». Tarkoitukseen sopimattomat työkalut taas olivat »käämättömiä ku Saastamoosen muikut».

Rytkösen Jyväskylään juurtumista edesauttoi paikallisten kielimiesten pikku klaani, jota Rytkösen ikätoveri, rehtori Aarni Penttilä erityisesti vaali. Myös Penttilä oli Helsingissä reputettu tieteellinen hylkiö, jonka jättiläistyötä, liki 700-sivuista Suomen kielioppia (1957) ei kelpuutettu vanhan Setälän selättäjäksi. Sanoilla leikkimistä pettymys ei Penttilästä kuitenkaan sammuttanut. »Sutuus on hukassa pinninä», kuuluu yksi kampuksella yhä muistettu penttilismi, ja selvää suomeahan se on.

Syvällisiä piti yliopistossa harrastaa, mutta ei liian vakavia, Penttilä teroitti. Siitä kävi todisteena hänen kiiteltä ja pitkään käytössä ollut Aapisensa. »Kampuksen» Penttilä yritti puoliksi tosissaan korvata uudissanalla »siljo», joka oli murretta ja tarkoitti sileää, ta-

saista aluetta. Olihan Juhani Siljokin asunut ja työskennellyt Jyväskylän yliopistoalueella, saanut sinne oman nimikkokujansa. Sanauudistus ei mennyt kuitenkaan läpi.

DAAVID PYHÄ PROFEETTA

Ruovedellä oli erään aitan hiirilankusta löydetty kaiverrusta, jonka kummalliset merkit muistuttivat kirjaimia, vaikka tekstissä ei sananvälejä ollutkaan. Aamulehti julkaisi siitä kuvalla varustetun uutisen. Se sattui Rytkösen käsiin opettajainhuoneessa, jonka pöydällä lojui pino vanhoja lehtiä. Jutussa mainittiin, että vanhaa kirjoitusta oli tutkittu ja käyty katsomassakin, mutta siitä ei ollut saatu selvyyttä.

»Huomasin, että siinä toistui merkki, jossa oli vinoviiva ylhäältä vasemmalle ja siinä häntä. Se ei ollut mikään tuttu kirjain, mutta sijoitin sille eri vokaaliarvoja. Asettamalla sen ä:ksi, sain keskelle sanan *vähä*. Konsonanteista *v* ja *h* näkyi hieman hahmoa. Edellisistä sanoista sain syntymään *siuna se vähä*. Sitten arvasin: *salis*. Arvelin ensin, että kyseessä olisi taivaan sali, mutta muistin, että pitkä vokaali voitiin kirjoittaa myös lyhyenä. Sana oli siis *saalis*. Lauseeksi tuli: *siuna se vähä salis kuin lienepi mejjän*.»

»Kirjoitin tästä lehteen. Arvelin että jyvääitan lankussa on kristillinen loitsu, jossa rukoillaan siunausta sadolle.»

Aamulehti julkaisi ratkaisun etusivullaan kissankokoisin kirjaimin. Sen mukaan »muuan ahkera lehtori Ahti Rytkönen Jyväskylästä esittää tällaisen tulkinnan». Sen lehtikin hyväksyy. Kymmenet muut saapuneet ehdotukset hylätään.

Rytkönen matkusti myös paikan päälle aittaa tutkimaan. Oli kirkas tammikuun päivä ja lankku nostettiin hangelle. Huomattiin, että rivin lopusta erottui vielä yksi sana — *laris*.

Selvise lopulta sekin, että kyseessä oli vanhan virsikirjan Daavidin virsi, maatalousvirsi, sen kahdeksannen värssyn kaksi ensimmäistä riviä. Rytkönen laati aiheesta vielä pari alakertaa Aamulehteen.

OMAN AIKANSÄ ESTONIA

Samalla tavoin selvisi Luupuveden salaperäinen kivikirjoitus, jota oli epäilty milloin Pähkinäsaaren rauhan, milloin muinaisten heimosotien rajamerkiksi.

Rytkönen tunsi sikäläisiä hautaustapoja ja keksi pian, että kyseessä oli kivikarsikko. Niin aukeni sammaloitunut viesti hääveneen 1800-luvun alussa tapahtuneesta traagisesta kaatumisesta. Häätalon kolme veljestä, tytär ja vanhaemäntä olivat hukkuneet hyisenä marraskuun päivänä, mutta morsian ja sulhanen pelastuneet.

»Kirjoitin tästä Kiuruvesi-lehteen, jossa juttu ilmestyikin. Yleensä pitäjänlehdet äärimmäisen vastahakoisesti julkaisivat vieraiden kirjoituksia», Rytkönen oli huomannut. Ulkopuolista, ehkä hieman eri tavalla kirjoitettavaa ei haluttu päästää omalle ikimuistoiselle reviiirille.

Karsaasti Rytkösen lehtikirjoitteluun suhtauduttiin myös arvovaltaisissa yliopistopiireissä. Kun Rytkönen 1950-luvulla haki virkaa Helsingistä, turhaan tietenkin, professori Itkonen kuittasi nämä kirjoitelmat lausunnossaan akateemisen korskeasti: »En ole niitä lukenut.»

Kustaa Vilkunan vastaava tuotanto sen sijaan tunnustettiin.

▷

Ehkä Rytkösen muurahaisentyöstä puuttui oman pesän tuttu tuoksu. Hän ei kartuttanut jyvillään oikeata laaria. Kansallisten tieteiden piirissä, kuten 1930-luvun Virittäjää silmäilemällä voi vakuuttua, oli taipumusta puhdasoppisuuteen ja puoluekuriin, jota hyvinkin voi rinnastaa muihin keskusjohtoiisiin yhden totuuden järjestelmiin. Pikku erimielisyydestä tai silkasta erheestä esimerkiksi murrerajan määrittelyssä oli vaarassa tulla, jos ei ammuksi niin kirotuksi, kohdelluksi ulkoisena, vihamielisenä vastustajana.

»Harvoin lienen käynyt vastenmielisempään työhön» — Lauri Kettunen (Virittäjä 1932, 185) sivalsi vastineessaan virkatoveriaan Martti Rapolaa, joka tyylyssä arviossaan (Virittäjä 1932, 82) ei ollut katsonut »Kettusen kirjan täyttävän sellaisia vaatimuksia, joita yliopistolliselle kurssikirjalle on asetettava».

Kärkevä polemiikin julkistaminen, Kettunen kiitti, on kuitenkin »reilumpaa kuin kaikenkaltaiset kahvi- ja tupakkapöytien ympärillä kiertelevät julkisuutta välttelevät arvostelut, jollaisia sitten luottamuksellisesti taritaan asioita tuntemattomille».

Joihinkin tällaisiin näkymättömiin, purkamatta jääneisiin miinoin Rytkönelkin tunsivat viranhaussa törmänneensä. Hän laati valituskirjeen, jonka Arvi Korhonen tiedekunnan istunnossa kuittasi toteamalla, että se »osoittaa vain rettelöimisen halua ja että sen tekijä on tunnettu 'kverulantti'». »Eikä Rytkönen hellittänytään. »Täytyy kysyä», hän jatkoi kiistelyä julkistamansa valituskirjeen saatteessa (Kielentutkimuksen työmaalta VII), »onko mainittu professori, joka tuntee minut vain noin 10 minuutin pituisen samassa kahvipöydässä istumisen perusteella, nauttinut valmennusta tietyltä taholta.»

Liisa Tainio on tarkentanut Virittäjässä 3/1995 Rytkösen tuotannon kiistanalaisuutta ja sijoittumista kielentutkimuksen kenttään, ja puheena oleviin virantäyttöihin osallistunut Osmo Ikola häntä tai oikeammin Rytköstä lehden seuraavassa numerossa oikaissut. Kuva selkiintyy, samoin se, mikä sai sävyisänä kansanmiehenä tunnetun Rytkösen niin kiihtymään.

»Kun luottavainen pettyy, on se aivan toista kuin epäluuloisen pettyminen», Iris Uurto kirjoitti tilitysromaanissaan Joonas ei välittänyt (1950, 445). »Se tulee hänelle yhtä odottamatta, kuin jos luonnonlait yhtäkkiä lakkaisivat pitämästä paikkaansa.»

Jotakin tällaista Rytkönel lienee kokenut akateemisilla tikkailloilla keikkuessaan. Hän ei siitä koskaan täysin toipunut, kerrotaan, ja se esti häntä saamasta täyttä tyydytystä muuten ansiokkaasta ja luonteelleen sopineesta lehtorintoimesta. Oppilaiden keskuudessa Rytköstä mieluusti muistellaan, vaikka hän työkseen joutuikin opettamaan varsin kitkerää oikeakielisyyden oppia. Hänellä oli konstinsa ja kevennyksensä, omat riiminpätkänsäkin.

Niin kuin taudin karvas roppi
sulostetaan siirapilla,
niin se kenkku kielioppi
hauskistetaan huumorilla. ■

Kirjoittajan osoite (address):

Valssikuja 6 B 13, 40520 Jyväskylä

Sähköposti: esa99sironen@artic.net